

Iragan iluna: Gipuzkoa eta Nafarroa (X-XII. mendeak)

José Ángel LEMA PUEYO
Euskal Herriko Unibertsitatea

AURKIBIDEA

I. SARRERA. II. HISTORIOGRAFIA ETA INFORMAZIO-ITURRIAK. III. JATORRI ILUNAK. 1. Zenbait aipamen eztabaidarako. 2. Gipuzkoa, Iruñeko erresumaren tenentzia: 1025-1076. IV. BANATUTAKO ESPAZIOA: 1076-1109. 1. Krisialdi dinastiko eta politiko baten ondorioak. 2. Iruñeko «erpina». 3. Alfontso VI.aren *Gipuzkoa*. V. GORABEHERA JURISDIKZIONALAK ALFONTSO I.aren AGINTEPEAN: 1109-1134. VI. GIPUZKOA BERREZARRITAKO ERRESUMAN: 1134-1194. 1. Gartzea Ramirez: 1134-1150. 2. Antso VI.a: 1150-1194. 2.1 Muga baten definizioa: 1150-1179. 2.2 Espazioaren berrantolaketa: 1179-1194. VII. OINARRIZKO ERREALITATEAK. 1. Eraldatzen ari den espazioa. 2. Gizarte hierarkizatua. VIII. ONDORIOAK. IX. BIBLIOGRAFIA.

I. SARRERA

Testu honen sorburu izan den ponentziak *Navarra y Gipuzkoa: 1076-1180* zuen izenburu. Behin betiko izenburuan ikus daitekeenez, ibilbide historiko osatuagoa egin nahi izan dugu. Ebidentzia arkeologiko jakin batzuei eta antzinagoko balizko idatzitako lekukotzei jarraikiz, nahiago izan dugu mugarik urrunena X. mendean kokatu eta, berriena, aldiz, Antso VI.a Jakitunaren erregealdiaren amaieran, 1194. urtean. Izan ere, Donostiako foruari 1180. urteko data jartzea zentzuzko hurbilketa bat baino ez da. Ez da aipatzen Gipuzkoa Gaztelan txertatzearen arazo irristakorra, bost urte geroago gertatu zena. Hasteko, ezagutzaren eta eskura dauden iturrien egoerari buruzko azalpen labur bat egingo dugu eta, jarraian, lehenengo zatian, gure helburua zera izango da, garai hartan lurraldean gertatu ziren jurisdikzio-aldaketen jarraipena egitea, Nafarroako –Iruñeko erresuma izan zen 1162. urtera arte– erresumarekiko loturak nabarmenduta. Zati horretan, Donostiaren jatorriari eta lehen garapenari buruzko erreferentziak txertatuko dira, Petri I.a, Gartzea Ramirez eta Antso VI.a. erregeekiko harremanean.

Horren ondoren, oinarrizko errealitateei erreparatuta, Gipuzkoako populazioak eta gizarteak mende horietan guztietan izan zituzten ezaugarri orokorrak azalzen saiatuko gara.

II. HISTORIOGRAFIA ETA INFORMAZIO-ITURRIAK

Ibilbide historiografiko batean, zaila da 1200. urtea baino lehenagoko Gipuzkoaren Erdi Aroko iragana ezagutarazten lagundu duten guztiei zor zaiena aitortzea. Zalantzarik gabe, José Luis Banús y Aguirre, Ricardo Izagirre, Manuel Lekuona edo Serapio Muxikaren ekarpenak oso baliagarriak izan ziren. Dena den, abiapuntua 1975. urtean ezarri zuen Gonzalo Martínez Díez jaunak bere obra honekin: *Guipúzcoa en los albores de su historia*; obra horretan, X. mendetik XII. mendera bitarteko idatzitako lekukotzak bildu, argitaratu, araztu eta kritikoki iruzkindu zituen, ikuspegi diplomatista batetik begiratuta. Ziurrenik, iturri asko ez izateak hurrengo urratsa ez egitera bultzatu zuen, hau da, lurraldearen garai hartako historia bat idazten saiatzea. Sei urte geroago, Eusko Ikaskuntzak Donostiako Foruari buruzko biltzarra antolatu zuen, eta testuen edizioari eta azterlan historiko eta juridikoei buruzko hogeitaz lanetik gora bildu zituzten. Testuinguru akademiko horretan, José Ángel García de Cortázarrek Donostiako foruaren garaira arteko panorama oso iradokitzailea eskaini zuen, betiere eskura zituen iturriak baliatuta, garai hartako gizarte gipuzkoarrari buruz, gizarte horren jarduera ekonomikoari buruz eta espazioaren eraldaketei buruz. Bere tesian defendatu zuen gizarte arkaikoa zela, jentilizioa, gehienbat abeltzaintzan eta basogintzan jarduten zuena; eta, XI. eta XII. mendeetan antolamendu feudaletara aldatu zela, Mediterraneo aldetik zetozen kanpoko eraginek hartararuta. Interpretazio-ildo horretan lan egin eta sakonduta, Elena Barrenak doktorego-tesia egin eta argitaratu zuen 1989. urtean, eta dokumentu-ebidentziak ez ezik, toponimiak eta geografiak emandako informazioa ere ezin gehiago ustiari zituen, bi alderdiak uztartuta. 1997. urtean Soledad Tena García, doktorego-tesiaren atarikoan, antzeko interpretazioa egin zuen, baina Gipuzkoako gizartearen bilakaera-ahalmena nabarmendu zuen, kanpoko eraginak baino gehiago¹.

¹ MARTÍNEZ DÍEZ, G., *Guipúzcoa en los albores de su historia*, Donostia: Gipuzkoako Probintziako Aldundia, 1975; *Congreso: el fuero de San Sebastián y su época (San Sebastián 19-23 de enero de 1981) / Donostiako forua eta bere garaia (Donostia, 1981ko urtarrilaren 19tik 23ra)*, Donostia: Eusko Ikaskuntza / Sociedad de Estudios Vascos, 1982; GARCÍA DE CORTÁZAR, J. Á., *La sociedad guipuzcoana antes del fuero de San Sebastián*, DÍAZ DE DURANA, J. R. (arg.), *Investigaciones sobre historia medieval del País Vasco (1965-2005)*, Bilbo: Universidad de País Vasco / Euskal Herriko Unibertsitatea, 2005, 281-312 or.; BARRENA OSORO, E., *La formación histórica de Guipúzcoa*.

Ikuspegi tradizionalago batetik begiratuta, XX. mendearen azken urteetan argitaratutako bi lan oso interesgarriak izan dira. Alde batetik Aitor Pescador Medranoren azterlana: hainbat jatorritako dokumentu-datuak –Araba eta Bizkaikoekin– gurutzatuta, Gipuzkoak izan zituen handiki tenente nafarrei buruzko 1076. urtera arteko informazioa berreraiki zuen. Bestetik, Luis Javier Fortúnen azterlana: historia politiko eta dinastikoei buruzko gaietan José María Lacarraren tradizioaren jarraitzaile izaki, gaur egungo Euskal Autonomia Erkidegoko hiru lurraldeetan 1134. urtetik 1200. urtera bitarte bizi izandako subiranotasun-gorabeherak zehatz-mehatz azaldu zituen. Era berean, bidezkoa da azken hamarkadetan José Luis Orella Unzuek hainbat gai garrantzitsuri buruz egindako ekarpenak aipatzea, hala nola, besteak beste, Donostiako foruaren azterketa juridikoa edo Gipuzkoaren historia Iruñeko erresumaren tenentzia gisa².

Esku artean dugun gaiari buruzko ikerketa-lanak arazo metodologiko larri bat izaten du: idatzitako lehen mailako iturriak oso gutxi direla. Balio juridikoko testuak, ohiko hizkeran «dokumentu» esaten diegunak, ez dira ehunera ere iristen. Testu horien zati handi bat lurraldean jurisdikzioa betearazten duten erregeen edo errege horien ordezkarien aipamen laburrak dira. Hainbat testuren kopia akastunek eta aldaketek –falsifikazio hutsak ez direnean– are gehiago zailtzen dute ikertzailearen lana. Panorama hori zertxobait konpentsatzeko, Antso VI.ak Donostiari emandako foruaren argitalpen zaindua dugu, Ángel J. Martín Duquek prestatu eta lehen aipatu dugun biltzarrean aurkeztu zuena. Eskasia horren arrazoiak azaltzeko, kontuan izan behar da garai hartan horrelako testuak sortzen eta, batik bat, gordetzen zituzten zentro nagusietarako –elizbarrutiko egoitzak eta monasterioak– Gipuzkoa periferian geratzen zela, haien jabariaren eta ondarearen funtsezkoena beste eremu batzuetan baitzegoen. Kronistikak

Transformaciones en la organización social de un territorio cantábrico durante la época altomedieval, Donostia: Deustuko Unibertsitatea (Donostia), 1989; TENA GARCÍA, S., *La sociedad urbana en la Guipúzcoa costera medieval: San Sebastián, Rentería y Fuenterrabía (1200-1500)*, Donostia: Donostiako Historiari Buruzko Dr. Camino Institutua, 1997, 49-88 or. Ikuspegi orokorraz jabetzeko, ikus: LEMA PUEYO, J. Á., De «Ipuzkoa» a la Hermandad de villas de Gipuzkoa (VI-XV. mendeak). ARAGÓN RUANO, Á., eta ECHEBERRIA AYLLÓN, I. (koord.), *Síntesis de la Historia de Gipuzkoa*, Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia, 2017, 145-152 or.

² PESCADOR MEDRANO, A., Tenentes y tenencias del reino de Pamplona en Álava, Vizcaya, Guipúzcoa, La Rioja y Castilla (1004-1076), *Vasconia. Cuadernos de Historia-Geografía*, 29 (1999), 118-120 or.; FORTÚN PÉREZ DE CIRIZA, L. J., La quiebra de la soberanía navarra en Álava, Guipúzcoa y el Duranguesado (1199-1200), *Revista Internacional de los Estudios Vascos*, 45-2 (2000), 439-494 or.; ORELLA UNZUÉ, J. L., Estudio jurídico comparativo de los fueros de San Sebastián, Estella, Vitoria y Logroño. *Congreso: el fuero de San Sebastián y su época (San Sebastián 19-23 de enero de 1981) / Donostiako forua eta bere garaia (Donostia, 1981ko urtarrilaren 19tik 23ra)*, Donostia: Eusko Ikaskuntza / Sociedad de Estudios Vascos, 1982, 255-300 or., eta Nacimiento de Guipúzcoa como tenencia navarra de frontera, *Lurralde: investigación y espacio*, 34 (2011), 189-217 or.

ere ez du askorik laguntzen; izan ere, Alfontso VIII.aren kanpaina baino lehen, Gipuzkoaren aipamen bakarra dago jasota –interés handikoa, halere– *Historia Compostelana*³ lanean.

Azken hamarkadetan, ezagutza zabaltzeko eta interpretazio berrien proposamenak egiteko aukerak arkeologiaren ekarpenei esker sortu dira. Diziplina horretako aurkikuntzen bitartez, bizimoduaren materialtasunari buruzko informazioa lortzen da: espazioaren banaketa, eraikin eta instalazioak, lurperatzeak, teknologiak eta elikadura, besteak beste. Gipuzkoan, Erdi Aroarekin lotutako arkeologia 1990. urtean indarberritu zen, garai hartako Euskal Kultura Ondareari buruzko Legeak emandako babes instituzionalari esker. Ildo horretan ekarpenak egin dituzte hainbat ikertzailek: Agustin Azkarate, Iosu Etxezarraga, Alex Ibáñez, Alfredo Moraza, Juan Antonio Quirós eta Nerea Sarasola. Besteak beste, EHUren, edo Aranzadi Zientzia Elkartearen edo Arkeolan Fundazioaren babespean, indusketa-kanpainen lehentasuna «boterearen arkeologia» –gazteluak eta elizak– izan da, betiere landa-ingurunea eta baso-mundua ahaztu gabe –produktzioaren instalazioen aztarnen bitartez–. Nekropoliek pistak eman izan dituzte askotan nekazarien kokaguneei eta erlijio-enklabeei buruz. Populatzeari buruzko datazioak berrikusteko garaian oso garrantzitsuak izaki, Zarauzko Andre Maria Erregina parrokiaren *Menosca* proiektuaren barruan egindako esku-hartzeak bereziki aipatu behar dira. Getarian eta Mutrikun –Gipuzkoako zaharretakoa den Astigarribiako San Andres tenpluan– ere egin izan dira indusketa-kanpainak. Barrualdean, aurkitutako ebidentzia zaharrenak –Zarauzkoen antzeko kronologia dute– Bidania terminora garamatzate. Lan horien emaitzek eztabaidarako eta interpretazioak berritzeko bideak zabaltzen dituzte⁴.

III. JATORRI ILUNAK

Noiz sortu zen lurraldearen izena? Galdera ez da bigarren mailakoa, galderari erantzunez gero, espazio batekin identifikatutako komunitate baten existentziaren hasiera markatuko luke eta. Gaiari buruzko iritziak berrikustea komeni da.

³ Erabilgarri dauden idatzitako iturrien balantzea aurki daiteke hemen: BARRENA, E., *La formación...*, *op. cit.*, 37-47 or.; TENA, S., *La sociedad urbana...*, *op. cit.*, 55-58 or.; *Historia Compostelana*, FALQUE REY, E. (argitaratzailea eta itzultzailea), Los Berrocales del Jarama (Madril): Akal, 1994, II. lib., XX.

⁴ SARASOLA ETXEGOIEN, N., El poblamiento medieval de Gipuzkoa: revisión crítica del registro arqueológico, *Munibe (Antropología-Arkeología)*, 61 (2010), 339-393 or.; SARASOLA ETXEGOIEN, N., eta MORAZA BAREA, A., *Arqueología medieval en Gipuzkoa*, Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia, 2011, 9-18 or.

1. Zenbait aipamen, eztabaidarako

Araba eta Bizkaia *Crónica Albeldense* (*Albeldako Kronika*) obran agertu ziren lehen aldiz historian; IX. mendearen bigarren erdian idatzitako obratzat jotzen da. Tradizioz, Gipuzkoaren kasua 1025. urtera arte atzeratu da eta horrek auzoko lurraldeekiko desfase nabarmena eragiten zuen. Duela hamalau urte, arazoa berrikusteko proposamen oso erakargarria –zalantzarik gabe– sortu zen. Bilaketa-lanak Burgoseko Montes de Oca eskualdera eta Errioxa Garaiko lurretara garamatza eta, zehazkiago, Donemiliaga Kukularen jabarian txertatzen den San Millán de Hiniestrako monasteriora. Erreferentzia labur-laburra da eta *Becerro Galicano* esaten zaion kodizean laburki kopiatuta dago: *Ego Gometiza trado ad ipsa regula una ferragine mea, in Gipuzare, iuxta fonte, in valle de Ripa. Era DCCCC^a. LXXX^a. I^a. Ranimiro rex.* Gometiza andrearen dohaintzak –David Peterson ikertzaileak dohaintza horren garrantzia nabarmendu zuen aztergai dugun kasuari dagokionez– *Gipuzare* bat aipatzen du eta hitz horrek «gipuzkoarraren herriska» esan nahi duela interpreta daiteke, landa kokagune xume bat, alegia. Data esanguratsua da: 943. urtea –aro hispanikoaren 981. urtea–, Ramiro II.a Leongoaren erregealdian (931-951). Horrek baditu ondorioak; izan ere, toponimo horren irakurketa hori onartuko bagenu –beste interpretazio posible batzuk baztertuta–, espazio geografiko eta nortasun gipuzkoarraren identifikazioa lehenago egin zela adierazten du horrek, eta *kanpotik* ere hautematen zutela. Esan nahiko luke, orobat, migrazioak egon zirela lurralde horretatik egungo Errioxara eta Gaztela iparraldera, baina ez dugu lurralde horren mugen eta izaera jurisdikzionalaren berririk⁵.

Urte gutxi geroago, 952. urtean, idatzitako beste lekukotza batean –Andres Mañarikuak eta José Ángel García de Cortázarrek aipatu zuten lekukotza hori– Gipuzkoako enklabe zehatz baten lehen aipamena aurki genezake: *Salinas* izeneko toki bat, non Diego Velez izena zuen batek hainbat jabetza zituen, eta Donemiliagako monasterioari eman zizkion jabetza horiek. Agian, bi autoreek iradokitzen dutenez, Leintz Gatzaga izan daiteke –gatzelaniaz Salinas de Léniz–, betiere Arabako beste aukera batzuk baztertzeke arrazoirik aterako ez balitz⁶.

⁵ PETERSON, D., Primeras menciones a Guipúzcoa, *Fontes Linguae Vasconum: Studia et Documenta*, 97 (2004), 597-608 or.; *Becerro Galicano Digital* [382 dok.] (www.ehu.es/galicano/id382 - 2018/08/10ean kontsultatua).

⁶ GARCÍA DE CORTÁZAR, J. Á., La sociedad guipuzcoana, 281. or.; MAÑARICUA Y NUERE, A. E. de, Obisposados de Álava, Guipúzcoa y Vizcaya hasta fines del siglo XI. *Obisposados de Álava, Guipúzcoa y Vizcaya hasta la erección de la diócesis de Vitoria*, Gasteiz: Elizbarrutiko Apaiztegia, 1964, 169 or.; *Becerro Galicano Digital* [358. dok.] (www.ehu.es/galicano/id358 - 2018/08/10ean kontsultatua).

2. Gipuzkoa, Iruñeko erresumaren tenentzia: 1025-1076

Nola edo hala, 1025. urtean lurraldearen aipamen bat zalantzarik gabe jasota dago, kategoria juridikozional zehatza ere baduela: Gipuzkoa Iruñeko erresumaren tenentzia edo barrutizat aurkezten da. Dokumentua ezaguna da, eta luzaroan Gipuzkoaren existentziaren lekukotzarik zaharrena dela iritzi izan zaio. Gartzea Aznarez handikiak eta haren emazte Gaila andreak San Juan de la Peña monasterioari egindako dohaintza bat da, Olazabalgo Salvatore tenplua –Altzon– eman baitzioten. Ekitaldian, Antso III.a Nagusia erregeak parte hartu zuen, eta Gartzea Aznarez Gipuzkoako jauna erregearen mendeko zela agerian geratzen da: *Prefatus ego quidem Sancio regnans in Pampilona et sub eius imperio senior Garsia Açenariz de Ipuscua hoc testamentum decrevimus confirmare*. Diplomaren hainbat kopia gordetzen dira, baina zalantza eta galdera ugari eragiten ditu. Tenentea Aragoikoa izan ote zitekeen aipatu izan da, eta agian 1048. urterako zendu zela. Haren emazte Gaila gipuzkoarra zela dirudi, eta lurraldean ez ezik, Aragoi Garaian ere ondareak bazituela⁷.

Noiztik zegoen *Ipuscua* hori Iruñeko erresumari lotuta? Araban, Iruñeko eraginaren aztarnaren bat hauteman daiteke Antso II.a Gartzez errege zelarik (970-994). Erresuma eta hegemonia zabaltzeko ahaleginetan, agian Antso III.a Nagusiak (1004-1034) lortu zuen aspaldiko Gipuzkoa hura bere jabariaren artean sartzea. Ez dakigu zeintzuk ziren lurraldearen muga zehatzak, ez eta, erregearen ordezkari izaki, Gartzea Aznarezek zenbateko boterea zuen ere⁸.

Lurraldearen historia juridikozionalean barrena egiten ari garen ibilbide honetan, dokumentazioak huts egin digu lau hamarkadaz baino gehiagoz. XI. mendearen erdialdean, Antso Fortuñones eta haren emazte Blaskita –Gaila andreaken alaba– agertzen dira aipamen batean –ez oso erabakigarria–, baina ez zaie inolako erantzukizunik egozten. Nolanahi ere, ukaezina da Iruñeko erresumaren pean jarraituko zuela, 1060. urtean Antso IV.a Peñalengoa aipatzen baita *Ypuzcoako* erregetzat. Tenentetzat ziurtasunez agertzen den bigarren agintaria Orbita Aznarez da, 1066. urtean, eta Araban ere antzeko kargua bete zuen aldi berean (1068). Badakigu aipatutako Iruñeko erregearen segiziokoa zela eta Errioxako lurretan ondare-egintza pribatuetan lekuko moduan ere jardun zuela.

⁷ MARTÍNEZ DÍEZ, G., *Guipúzcoa*, 33-45 or., 175-176; BARRENA, E., *La formación*, 51-64 or.; PESCADOR, A., Tenentes..., *op. cit.*, 118-120 or.; ORELLA, J. L., Nacimiento de Guipúzcoa, 189-217 or.

⁸ MARTÍNEZ DÍEZ, G., *Álava medieval. I*, Gasteiz: Arabako Foru Aldundia, 1974, 77-79 or.; LARREA CONDE, J. J., La herencia vasca: acción política y arquitectura social en Vizcaya y Álava antes de su incorporación al reino de Alfonso VI. *Alfonso VI y su época I: los precedentes del reinado (966-1065)*, *Sahagún (León)*, 4 a 7 de septiembre de 2006, Leon: Leongo Unibertsitatea, 2007, 77-79 or.

Ziurrenik, ikusiko dugunez, egoera politikoak bere erantzukizunetatik aldendu zuten 1076an, baina euskal lurretan errotuta egoten jarraitu zuten⁹.

IV. BANATUTAKO ESPAZIOA: 1076-1109

Gipuzkoan ere izan zuten eragina Iruñeko monarkiaren arazo orokorrek, aldaketa-prozesuan baitzegoen, baita inguruko beste bi erresumen handinahiak ere: Aragoi eta Gaztela. Horren guztiaren ondorioz, Gipuzkoako lurraldea zatitu egin zen.

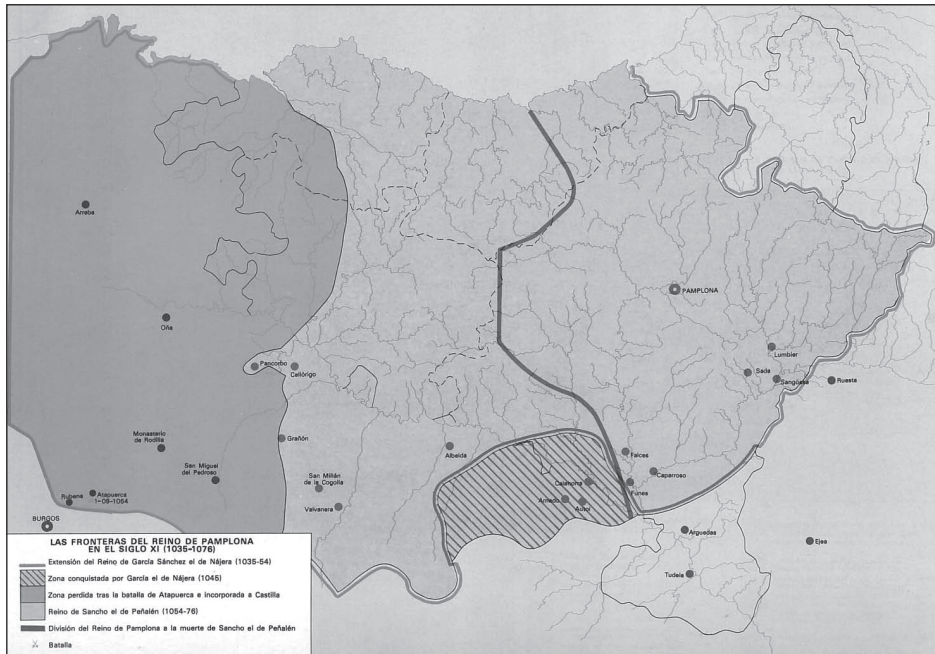
1. Krisialdi dinastiko eta politikoaren ondorioak

1076ko ekainaren 4an, Antso IV.a Peñalengoa, Iruñeko erregea, erail egin zuten haren anai-arreba Ramon eta Ermesindak bultzatutako konspirazio batean. Boterean hutsunea sortu zenez, handikiek hainbat modutara erreakzionatu zuten. Batzuek Alfontso VI.a Gaztelakoari (1072-1109) hitz eman zioten leialtasuna eta beste batzuek Antso Ramirez Aragoikoaren (1063-1094) alde egin zuten; azken horrek *iruindarren errege* titulua hartu zuen bere gain. Horren ondorioz, bi erregeek lur-banaketa egin zuten eta 1087. urtean banaketa berretsita geratu zen. Alfontso VI.ak Pancorbo, Errioxa, Araba, Bizkaia eta egungo Nafarroako Ega ibaitik hegoaldeko lurrak hartu zituen. Gainerakoa Aragoiko erregearentzat izan zen, zein Gaztelako erregearen mendeko bihurtu baitzen. Biek adierazi zuten Gipuzkoa –*Ipuzcua* edo *Puzcoa*– mendean hartzen zutela. Ebidentziak oso ahu-lak diren arren, antza, Antso Ramirezek ipar-ekialdeko muturra baino ez zuen atxiki –Urumea bailararen behealdea, gutxienez, barnean hartzen zuena–. Zati handienak, Alfontso VI.ari esleitutakoak, muga argia zuen mendebaldean: egungo Mutrikuko lurrek, Astigarribiako San Andres monasterioaren ingurukoek, markatzen zuten Bizkaiarekiko muga kostaldetik. Pentsa daiteke, barrurago, espazio hori Oria ibaiaren erdialde eta goialdetik eta Urola eta Deba ibaiaren bailaretatik zabaltzen zela. Banaketaz gain, jurisdikzioa betearazteko beste modu bat ezartzen hasi zen, feudalismoaren garaikoaren antzekoa; izan ere, nobleziak –Gipuzkoako lurretan jardungo zuten handikiak ere barne, ziurrenik– eskubi-deak, bermeak eta ekintzarako ahalmen kolektiboa irabazi zituen, erregearekiko basailutza-harremanetan¹⁰.

⁹ PESCADOR, A., Tenentes..., *op. cit.*, 118-120 or.; MARTÍN DUQUE, Á. J., *Documentación medieval de Leire (siglos IX a XII)*, Iruñea: Nafarroako Foru Aldundia - Vianako Printzea Erakundea, 1983, 76. eta 83. dok.

¹⁰ LACARRA DE MIGUEL, J. M.^a, *Historia política del reino de Navarra desde sus orígenes hasta su incorporación a Castilla. I*, Iruñea: Nafarroako Aurrezki Kutxa, 1972, 271-275 or.; MARTÍNEZ

1. mapa. Iruñeko erresumaren banaketa 1076. urtean

Iturria: *Atlas de Euskal Herria. Geografía-Economía-Historia-Arte*. Orella Unzué, J. L., Aguirre Querejeta, I., eta Kortadi Olano, E., Erein, 1982, 64. or.

2. Iruñeko «erpina»

Antso Ramirez erregeak mugako tenentzien multzo batean txertatu zuen eskuratutako lurra, bere agindupeko lur berrien ipar-mendebaldeko muturrean: Etxauri, Baztan, Burunda eta, azkenik, Hernani. Azkeneko horren barruan sartzen zen, agi denean, erregeak banaketaren ondorioz jasotako Gipuzkoaren zatia, eta haren segidako bi ondorengoek oinordetzan jasoko zutena: Petri I.ak (1094-1104) eta Alfontso I.ak (1104-1134). Tenentzia multzoa Iñigo Velez jaunari –Orbita Aznaretzen semea, beharbada –esleitu zitzaion.

Testuinguru horretan, hain justu, agertu ziren dokumentuetan Donostiaren lehen aipamen seguruak¹¹. Urbano II.ak 1097. urtean Iruñeko katedralaren alde

DÍEZ, G., *Álava medieval*, 92-96 or.; LARREA CONDE, J. J., *La Navarre du IV au XII siècle. Peuplement et société*, Paris - Bruxelles, De Boeck Université, 1998, 347-360, 480-482 or.; *Becerro Galicano Digital* [579 dok] (www.ehu.eus/galicano/id579 - 2018/08/10ean kontsultatua).

¹¹ Antso Ramirez erregeak, Funeseko Santiago eliza hornitzean –1089. urtean?– Donostia aipatzen du erakunde horrek eskubideak zituen eremuen artean. Dena den, aipamena agertzen duten bi diplometan arazoak aurkitu dira, eta azterketa diplomatiko, kronologiko eta historiko zorrotz eta sakona egin

emandako bulda batean honako hau aipatzen da: *Sanctum Sebastianum in ripa maris*. Beste lekukotza bat 1101. urtekoa da. Dokumentuan –Petri I.aren diploma bat da–, San Sebastiani eskainitako eliza bat bazela aipatzen da, gaur egungo Antigua auzoan, baita *villa* bat ere, hau da, herrixka bat, elizaren inguruan, eta nekazaritzarako lurak, larreak eta arrantza-eskubideak zituela *Izurun* izeneko *pardinan*. Toki hori lehen aipatu dugun Hernaniko barrutiari atxikita dago, eta Leireko monasterioarena da Iruñeko Antso errege baten –Antso III.a Nagusia, Antso IV.a Peñalengoa?– garaitik. Bestalde, Petri I.ak Leireko monasterioaren tokiko ondarea areagotu zuen, pardina bat eta Urumea ibaiaren gaineko eskubideak gehituta. Hori guztia prozesu orokorrago batean txertatzen da; prozesu horren ondorioz, Gaztela, Nafarroa eta Aragoiko zenbait monasteriok Kantauriko kostan zehar hedatu zituzten beren interesak, agian inguru hartako dinamismo ekonomikoa baliatuta¹².

3. Alfontso VI.aren *Gipuzkoa*

Gipuzkoaren gainerako lurraldea Alfontso VI.aren mende geratu zen. Horrek esan nahi du tenenteak aldatu egin zirela. Iruñeko erresumari lotutako handikiek aginpidea galdu zuten, nahiz eta ondareei eta gizarte-gailentasunari eutsi zieten, eta errege-boterearen ordezkari berriak ezarri ziren. Pertsonai garrantzitsuena Lope Enekoitz (Lope Iñíguez gaztelaniaz) izan zen, Bizkaiko eta Arabako jaun gisa ere dokumentatua dagoena. Haren Bizkaiko oinordekoa, Diego Lopez (1093-1124), baliteke Gaztela eta Leongo erregearen ordezkari izatea Gipuzkoan ere, baina hori zentzuzko ustekizun bat baino ez da. Iruñearen eraginpeko eremuan ere ikusi den ekintza-ildoari jarraikiz, monarkiak eta tokiko handikiek kanpoko zentro monastikoen ondarea zabaltzen lagundu zuten. Hori izan zen Mutrikuko Astigarribiako San Andres monasterioaren kasua, zeina Lope Enekoitzek eta Alfontso VI.ak Donemiliagaren agindupera transferitu baitzuten¹³.

beharko litzateke: CANELLAS LÓPEZ, Á., *Colección diplomática de Sancho Ramírez*, Zaragoza: Real Sociedad Económica de Amigos del País, 1993, 106 eta 108 zenbakidun dokumentuak.

¹² LEMA PUEYO, J.Á., Los orígenes medievales de San Sebastián: la época anterior al fuero de Sancho el Sabio. GÓMEZ PIÑEIRO, F. J., eta SÁEZ GARCÍA, J. A. (koord.), *Geografía e Historia de Donostia-San Sebastián*, Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia, 1999, 56-60 or.; GARCÍA DE CORTÁZAR, J. Á., Una villa mercantil: 1180-1516. ARTOLA GALLEGU, M. (arg.), *Historia de Donostia-San Sebastián*, Donostia: Editorial Nerea, 2000, 15-19 or. GOÑI GAZTAMBIDE, J., *Colección diplomática de la catedral de Pamplona. Tomo I (829-1243)*, Iruñea: Nafarroako Gobernua, 1997, 68 eta 80 zenbakidun dokumentuak; MARTÍN DUQUE, Á. J., *Documentación...*, op. cit., 188 eta 212 zenbakidun dokumentuak.

¹³ *Becerro Galicano Digital* [579. dok.] (www.ehu.es/galicano/id579-2018/08/10ean kontsultatua), [581. dok.] (www.ehu.es/galicano/id581-2018/08/10ean kontsultatua); MARTÍNEZ DÍEZ, G., *Gipúzcoa*, 64-69 or.

V. GORABEHERA JURISDIKZIONALAK ALFONTSO I.aren AGINTEPEAN: 1109-1134

Baina egoera hori behin-behinekoa izan zen. 1109. urtean Alfontso VI.a hil zenean, krisialdi konplexua piztu zen haren erresumetan: gudu dinastikoak eta nobleen artekoak, matxinadak Donejakue bideko burguetan eta nekazarien altxamenduak. Aragoi eta Iruñeko erregea, Alfontso I.a Borrokalaria, Urraka erreginarekin ezkondu zen urte hartan, hildako erregearen oinordekoarekin, baina ez zuen lortu errege-agintea finkatzea Gaztela eta Leonen. Baina kontsolazio-sari bat eskuratu zuen: 1113. urtetik aurrera, oinordetzan jasotako erresumen mugak mendealderantz zabaltzea lortu zuen. Testuinguru horretan ulertu behar da Araba, gutxienez 1120. urtetik, Aragoiko erregearen mende geratu izana. Aldi berean, Diego Lopez Bizkaiko jaunaren eragina gainbehera doa. Muga-zabaltze horrek, agian, zera pentsarazi zion hainbati, Iruñeko erresumaren mugak 1076. urtea baino lehen zeuden egoerara eramatea berriro. Alfontso VI.ak irabazitako Gipuzkoaren zatia eta Araba galdu egin zituen Gaztelak. Noiztik? Gutxienez, 1133. urtetik, ziur jasota dagoenez. Bien bitartean, Bizkaiko jaun Diego Lopez desagertu egin zen agertokitik eta, errege Borrokaliariaren azken urteetan, Ladron kondearen –Arabako jaun eta, ziurrenik, Gipuzkoakoa ere bai– izarrak gora egin zuen¹⁴.

VI. GIPUZKOA BERREZARRITAKO ERRESUMAN: 1134-1194

Badakigu, ongi jakin ere, Alfontso I.ak testamentu aplikaezina utzi zuela ondorengoentzat: bere erresumak Lur Santuko hiru erakunde eliztarren artean hainbanatu zituen –tenplarioen, ospitaletarren eta Hilobi Santuko kalonjeen artean– eta katedral eta abadieie neurrigabeko legatuak utzi zizkien, baita zegozkien lurretatik kanpokoak ere zenbait kasutan. Aragoiko eta Iruñeko nobleek beren konponbideak bilatu zituzten. Iruñekoek Gartztea Ramirez errege aitortzea erabaki zuten, Iruñeko dinastiarekin ahaide egiten zelako eta Tuterako tenentea zelako. Hurrengo urteak gorabeheratsuak izan ziren eta, Gartztea Ramirezek, bere handiki gehienen adostasunari esker –desleialtasunen bat edo beste ere jasan behar izan zuen–, Iruñeko erresuman agintari izaten jarraitzea lortu zuen¹⁵.

¹⁴ LEMA PUEYO, J. Á., Evolución política de los territorios históricos: Álava, Guipúzcoa y Vizcaya en la Edad Media. BARRUSO BARÉS, P. eta LEMA PUEYO, J. Á. (koord.), *Historia del País Vasco. Edad Media (siglos V-XV)*, Donostia: Hiria Liburuak, 2004, 126 or.; autore berarena, *Colección diplomática de Alfonso I de Aragón y Pamplona (1104-1134)*, Donostia: Eusko Ikaskuntza, 1990, 270 zenbakidun dokumentua.

¹⁵ LACARRA, J. M.^a, *Historia política I...*, op. cit., 330-333 or.; II, 11-35 or.; LEMA PUEYO, J. Á., *Alfonso I el Batallador: rey de Aragón y Pamplona (1104-1134)*, Gijón: Trea Editorial, 2008, 340-350 or.

1. Gartzea Ramirez: 1134-1150

Gipuzkoa –Bizkaiarekin batera eta, modu jarraituan ez bazen ere, Arabarekin ere bai– errege berriaren lurralde-multzoan geratu zen. Horren lekuko dira Iruñeko erregearen jurisdikzioan Gipuzkoari buruz egiten diren aipamenak, gutxienez 1135eko maiatzetik hasita, eta ez dago inon jasota kontrola galdu zuenik. Ladron kondea eta bere seme Beila txandakatu ziren lurraldearen tenentzian, leialtasun feudalen familia-joko sotil eta konplexu baten barruan. Leireko monasterioko XII. mendearen erdialdeko faltsifikazio batean Donostia Gipuzkoako ekialdeko mugatzat nabarmentzen da, Hernaniko mugartearen barruan, eta mendebaldeko muga Deban kokatzen da. Espazio horretan esku hartzen du Gartzea Ramirez erregeak 1141. urtean. Iruñeko katedralari dohaintzan eman zizkion hainbat higiezin, larre-eremu eta errege-eskubide ingurune zabal batean, Oria ibaiaren behealdetik hasi, Urumearen bailaran barrena, Altza eta, agian, Aiako Harriraino. Hartara, Leireko monasterioaren lehiakide zen erakunde nafar bat indartu zuen Berrezarleak. Apezpikuak *hinterland* donostiarrarekiko zuen interesa ulertzeko arrazoia izan daiteke, agian, ingurune hartan hazkunde demografikoa eta ekonomikoa ari zela gertatzen, eta bertan egon nahi zuela, eta bestalde, Aralar mendilerroaren eta kostaldearen arteko erradio txikiko abeltzaintza-ibilbideak kontrolatu nahi zituela¹⁶.

2. Antso VI.a: 1150-1194

Errege Jakitunak utzi zuen arrastoa Gipuzkoan. Haren xedapenen artetik ezagunena Donostiako Forua izan zen, araugintza-testu oso aberatsa. Testu harekin, aldatzen eta hazten ari zen gizarte baten premiei erantzun zien.

2.1. Muga baten definizioa: 1150-1179

Erreinaldiaren hasiera oso gorabeheratsua eta etsigarria izan zen; izan ere, Antso VI.ak erronka handiei egin behar izan zien aurre: erresuma Alfontso VII.aren eta Erramun Berenger IV.aren (1151) artean banatzeko proiektuari eta Gaztelako errege-erreginen tutoretza arriskutsuari. Leialtasun feudalak, basailutzako hitz-emate solemneak gorabehera, aldakorrak eta konplexuak dira. 1153. urtean, Ladron kondeak eta haren seme Beilak –famiaburu bihurtuko zen bi

¹⁶ BARRENA, E., *La formación...*, *op. cit.*, 315-328 or.; FORTÚN, L. J., *La quiebra...*, *op. cit.*, 443-446 or.; GOÑI, J., *Colección diplomática...*, *op. cit.*, 221 eta 232 zenbakidun dokumentuak; *Bece-rrero Galicano Digital* [0. dok.] (www.ehu.eus/galicano/id0 - 2018/08/10ean kontsultatua).

2. mapa. Iruñeko erresuma Gartzea Ramirezen agintepean (1134-1150)

Iturria: Fortún Pérez de Ciriza, L. J., eta Jusué Simonena, C., (zuz.), *Historia de Navarra. I. Antigüedad y Alta Edad Media*, Iruñea: Nafarroako Gobernua, 142. or.

urte geroago—Antso VI.a alde batera utzi eta Gaztelako koroaren zerbitzura jarri ziren. Segur aski, tenentziak beraiekin zituztela, tartean Gipuzkoako lurak —denak edo haietako batzuk—.

Urte gutxiren buruan, egoera eraberritu egin zen. Auzo erresumetan errege adin txikiak iziren: Gaztelan 1158. urtetik eta Aragoian 1162. urtetik aurrera. Bien bitartean, Beila Ladron, gizon zuhur eta errealista, Antso VI.a-ren aginte-pera itzuli zen eta Gipuzkoa ere bai, harekin batera. Urte haietan, munta han-

diagoko aldaketak azaleratu ziren. Oso zabaldua dagoen interpretazio batek dio Pirinioetako monarkiak bere subiranotasuna berresteko proiektu bati ekin ziola buru-belarri, lurrak, bitartekoak eta herritarrak hobeto kontrolatzearen eta nobleen aurrean zuen posizioa indartzearen. Korrante orokorra zen hori, Europako beste monarkia batzuek ere antzera jokatu baitzuten. Horrek, epe luzera, erregearen kontrol zuzenagoa eta biziagoa ekarri zuen Bizkaiaren, Arabaren eta Gipuzkoaren gain, nahiz eta, agian, ez zen beti ongi onartua izango.

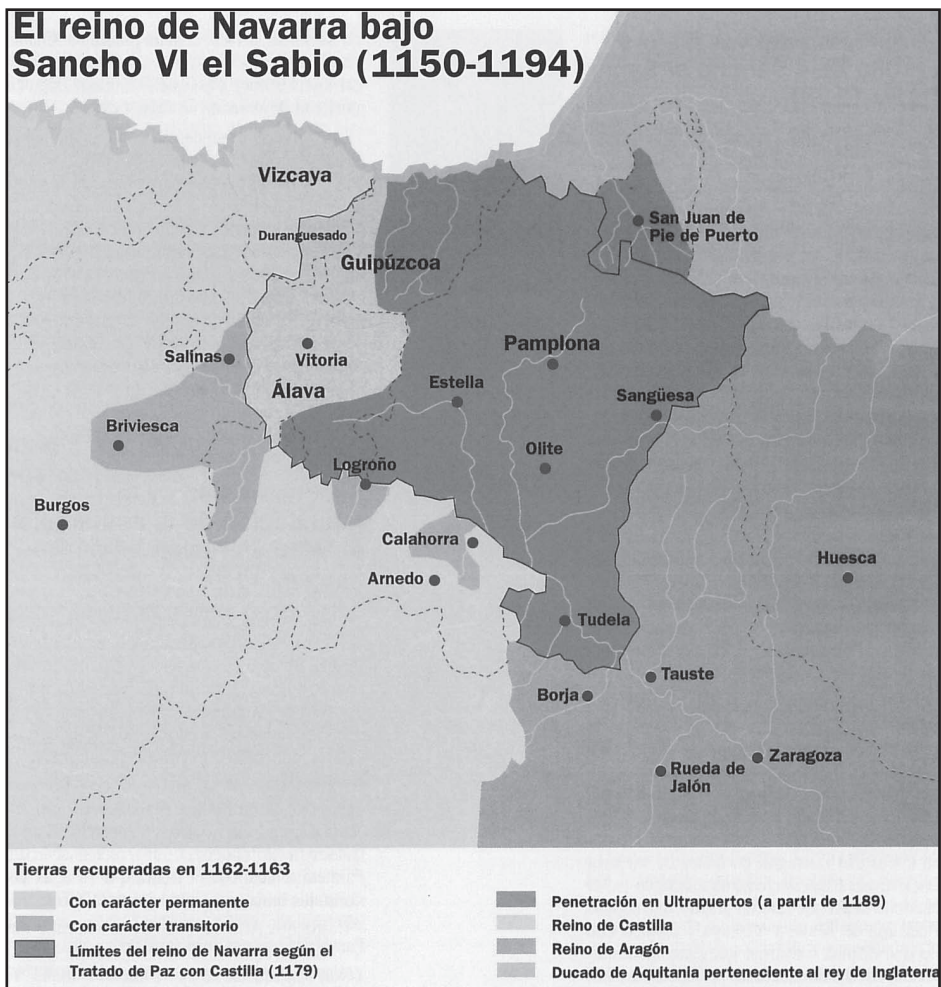
Urte gorabeheratsuak izan ziren, liskar ugarikoak lurraldeak zirela eta: Nafarroak zabaltzeko saiakera egin zuen Errioxan eta Gaztela iparraldean, 1162tik 1167ra bitarte; 1173. urtetik aurrera Alfontso VIII.ak gerrarekin erantzun zuen eta Ingalaterrako Henrike II.ak bitartekaritza-lanak egin nahi izan zituen 1176-1177 urteetan, baina ez zuen arrakastarik izan. Nafarren eta gaztelarren arteko akordioa *–adiskidetasunaren eta adostasunaren ituna–* 1179ko apirilaren erdialdera lortu zen. Itun horrek ezarritako *statu quo*ak bi hamarkada iraun zuen. Gipuzkoa ia osorik, Durangaldea barne, Antso VI.a Nafarroakoari esleitutako eremuan geratu zen. Aztergai dugun eremura mugaturik, Alfontso VIII.aren *–eta, beraz, Bizkaiarekin–* zuen mendebaldeko muga Itziarren hasten zen, Deba ibaiaren ibai-ahoa, Durangoraino iristen zelarik; Malmasingo gaztelu bizkaitarra *–eztabaida dago haren kokapenari buruz–* Gaztelaren aldean geratu zen¹⁷.

Nafarroari atxikitako espazio gipuzkoar hori hainbat modutara hautematen da, ikuspegi arabera. Donemiliagako monasterioari kasu eginez gero, XII. mendearen erdialdean egindako faltsifikazio baten arabera, lurraldea Donostiatik Deba ibairaino zabaltzen da, alde batera utzita Bidasoa eta Oiartzun ibaien bilarak, eta Arabaren iparraldeko mugetatik itsasoraino. Aitzitik, Iruñeko katedralaren kasuan, Antso Jakitunaren erregealdian egindako beste faltsifikazio baten arabera, mugak ia gaur egungoak izango lirateke: Bidasoa ibaitik Deba ibaira bitarte, eta San Adriandik *–betiere izen bereko mendateari gagozkiola–* Kantauri itsasoraino¹⁸.

¹⁷ LACARRA, J. M.^a, *Historia política*. II..., *op. cit.*, 69-76 or.; MARTÍNEZ DÍEZ, *Álava medieval*. I..., *op. cit.*, 112-124 or., eta *Gipúzcoa*, 126-129 or.; FORTÚN, *La quiebra...*, *op. cit.*, 447-456 or., non 1179. urteko ituna zehatz-mehatz aztertzen den; Nafarroako monarkiaren berrespenaren ideia hemendik hartu dugu: MARTÍN DUQUE, Á. J., *Sancho VI de Navarra y el fuero de Vitoria*. ARÓSTEGUI, P. (koord.), *Vitoria en la Edad Media*, Gasteiz, Gasteizko Udala, 1982, 287-289 or.; GONZÁLEZ GONZÁLEZ, J., *El reino de Castilla en época de Alfonso VIII*, II. lib., Madril: CSIC, 1960, 321 zenbakidun dokumentua; Europako joera orokorrari buruz: BISSON, Th. N., *La crisis del siglo XII: el poder, la nobleza y los orígenes de la gobernación europea*, Bartzelona: Crítica, 2010.

¹⁸ *Becerro Galicano Digital* [0. dok.] (www.ehu.es/galicano/id0 - 2018/08/31n kontsultatua); GOÑI, J., *Colección diplomática...*, *op. cit.*, 6 zenbakidun dokumentua. Antso III.aren faltsifikazioaren datari buruz, BARRENA, E., *La formación...*, *op. cit.*, 338-347 or.

3. mapa. Nafarroako erresuma Antso Jakitunaren agintepean (1150-1194)

Iturria: Fortún Pérez de Ciriza, L. J., eta Jusué Simonena, C., (zuz.), *Historia de Navarra. I. Antigüedad y Alta Edad Media*, Iruñea: Nafarroako Gobernua, 146. or.

2.2. Espazioaren berrantolaketa: 1179-1194

1179. urtetik aurrera, Gaztelarekiko harremana aldi baterako egonkortu ostean, Antso VI.ak erresuma gobernatzeari ekin ahal izan zion eta administrazioan kontrol zorrotzagoa ezarri zuen. Egoera horretan, Arabaren ekialdera hedatzen zen tenentzia batean txertatuta geratu zen Gipuzkoa, egoitza Aitzorro-tzeko gaztelua (Eskoriatza) izanik. Gaztelu horretan, erregealdia amaitu bitarte, arabar jatorriko handikiak –Diego Lopez eta Pedro Ladron– eta nafar jatorriko

beste bat –Eneko Oriz– izan ziren, txandaka, tokiko handikien eta Pirinioetako erresuma zaharreko nobleziaren interesen artean oreka bat lortu nahi balitz bezala¹⁹.

Egoera horretan, Antso VI.ak Donostia jendeztatzea bultzatu zuen eta, horretarako, pribilegioen gutuna ez ezik, Lizarrako forua ere eman zion, bertsiio luzean, 1164. urtean. Obra honetako beste autore batzuek egin dute testu horren azterketa historiko eta juridikoa. Hemen, erregea erabaki horiek hartzea bultzatu zuten arrazoiak zeintzuk izan ziren aipatu baino ez dugu egingo, erabaki hori izango baita gure azterlanaren amaiera. Noiz eman zuen dokumentua? Jatorrizkoa galdu egin zen, eta edizio kritiko bat egiteko fidagarrienak diren eta gordetzen diren bi kopiak –1424 eta 1474 urteetakoak– berandukoak eta osatu gabeak dira. Izan ere, bietan amaierako zatia falta da –«eskatokolo» deitua–; zati horretan jasotzen ziren, besteak beste, data kronikoa eta topikoa ez ezik, elizako eta nobleen arteko agintarien zerrenda ere, horrelako diplometan ohikoa zenez. Beste aukera batzuk aintzat hartu diren arren, –Jose Maria Lacarraren irizpideari jarraikiz– gehiengoaren iritzia da 1180 urte inguruko datazioa duela, erregealdiaren testuinguru historikoaren arabera, baina gure ustez, ez dago nahikoa arrazoi 1179. urtetik 1194. urtera bitarteko edozein urte baztertzeko. Donostiako forua hiriak bultzatzeko eta indartzeko ekintza-ildoari atxikitzen zaio. Araban, 1181etik 1191ra bitarte, honako hauek jaso zuten hiri-gutuna: Gasteiz, Antoñana, Bernedo eta Argantzón. Erregearentzat, lurraldearen kontrola finkatzeko modua da, aldi berean, itsasorako irteera berresten dela; horrez gainera, abantaila juridikoak ematearen bidez, komunitateen leialtasuna ere indartzen zuen. Halaber, erregeak tokiko garapenak eragindako premiei erantzuten die; garapen hori nahikoa izan zen, besteak beste, Leireko monasterioaren eta Iruñeko eta Baionako apezpikutzen interesak –askotan kontrajarriak– ingurune hartara erakartzeko. Are gehiago, hain justu orduantxe finkatu zituzten bi elizbarruti horiek beren eragin-eremuak ingurune hartan, Egoitza Santuraino iritsi ziren akordio eta negoziazio-lanen bitartez. Urgull mendiaren oinean, Leireko monasterioak zuen kokagunetik ez oso urrun, gaskoiek komunitate bat eratu zuten: Lapurditik eta Akitaniatik iritsitako arrantzaleak, nabigatzaileak, garraiolariak, merkataria-riak, eskulangileak eta ostalariak ziren. Haien jarduera itsas komunikazio sare batean txertatu zen; sare hori, gutxienez, Baionatik Kantauri itsasoko kostaldera zabaltzen zen. Lurraldean bertan ekoizten ziren eta merkatura zitezkeen soberakinak ere baliatzen zituzten. Denborarekin, etorkin horiek talde berezitua eratu zuten, eta jabetuta zeuden eskubideak zituztela eta etniaren nahiz kultura-

¹⁹ MARTÍNEZ DÍEZ, G., *Álava medieval. I...*, *op. cit.*, 125-132 or.; FORTÚN, L. J., *La quiebra...*, *op. cit.*, 457-458 or. eta 462-470 or.; ORELLA, J. L., *Nacimiento de Gipuzkoa...*, *op. cit.*, 189-217 or.

ren aldetik kohesioa zutela; horrela, bada, XII. mendearen amaierarako *burgu* izendapena jaso zuten. Jende horien etorrera eta sustraitzea prozesu luze baten ondorioa izan bide zen, baina ezin dugu zehatz-mehatz adierazi noiz hasita. Zailtzarik gabe, prozesu hori sustatu zuten arrazoietakoa bat izango zen paraje hark erraztasun handiak eskaintzen zituela Bordeletik eta Baionatik kabotajeko nabigazioa indartzeko. Arrazoi gehiago ere eman izan dira, hala nola Akitaniako herritarren eta Ingalaterrako koroaren arteko tentsio hipotetikoak, XII. mendearen erdialdean eremu hori Frantziatik Henrike II.a Plantagenêt-en agindupera igaro zenean; tentsio horiek zirela eta, gaskoi askok Gipuzkoako kostaldera emigratu bide zuten. 1178. urtekoa da Santa Maria eta San Bizente parrokien lehen aipamen idatzia: Leireko monasterioa eta Iruñeko apezpikutzaren lehian ari ziren bi parrokia horien kontrola lortzeko. Ziurrenik, Nafarroako erregearen eta herritarren artean negoziazioa egon zen, eta herritarrei pizgarriak eskainiko zizkien kokagune horretan finkatzeko. Agian gutuna eman aurreko garaietan deialdiren bat egin zuen gaskoi gehiago erakartzeko. Azken batean, Donostiako forua Kantauri itsasoko kostaldearen bizitasunaren adierazle da; bestalde, garai hartan Alfontso VIII.a Gaztelakoak pribilegioak eman zizkien Castro Urdiales, Laredo eta Santander hiriei²⁰.

VII. OINARRIZKO ERREALITATEAK

1120. urtean, Oportoko Hugo apezpikua Gipuzkoara iritsi zen Baionatik, Compostelako Donejakuera bidean. Bidaia haren kontakizuna egin zuen *Historia Compostelana* liburuan, eta oso gutxi zibilizatutako paisaia bat aipatzen du, basakeriaren ideia ere emanez: *lugares remotos y apartados, ásperos y poco agradables (toki urrun eta isolatuak, latzak eta ez oso atseginak)*, munduaren mugaldean kokatutakoak, itsasoko olatuak hausten diren tokian. Paraje haietan honelako gizakiak aurki zitezkeen: *montaraces, fieros e indómitos, de idioma desconocido (basatiak, ankerrak eta hezigabeak, hizkuntza ezezaguna hitz egiten zutenak)*. Izan ere, portugaldar prelatuak *euskaldunen hizkuntza hitz egiten bazekien indigena* baten zerbitzuak behar izan zituen. Kontakizunean kultura-arloko alde nabarmena bistaratzen da, hizkuntza oztopo larria delarik elkar ulertzeko; halaber, Europako ingurune honetako biztanleei buruz antzinatek ja-

²⁰ GARCÍA DE CORTÁZAR, J. Á., La sociedad guipuzcoana, 281-312 or., eta Una villa mercantil, 17-25 or.; LACARRA, J. M.^a, eta MARTÍN DUQUE, Á. J., *Fueros de Navarra. Fueros derivados de Jaca I. Estella-San Sebastián*; Iruñea: Institución Príncipe de Viana, 1969, 28-31 or.; MARTÍN DUQUE, Á. J., El fuero de San Sebastián: tradición, manuscritos y edición crítica. *Congreso: el fuero de San Sebastián y su época (San Sebastián 19-23 de enero de 1981) / Donostiako forua eta bere garaia (Donostia, 1981eko urtarrilaren 19tik 23ra)*, Donostia: Eusko Ikaskuntza, 1982, 3-25 or.

sotako klixe literario zaharrek bizirik dirautela ere sumatzen da, azken batean, basakeriaren eta zibilizazioaren arteko kontrastea agertu nahirik. Alabaina, nekez sinets dezakegu XII. mendearen hasierako Gipuzkoako gizartea primitibismo-egoeran bizi zenik eta, arkaismoan murgilduta, Kristandade Latindarreko joera orokorrean ihes egiten zienik, berezitasunak berezitasun: nekazaritza-produkzioaren eta trukeen hazkundera, landa-kokagune gero eta egonkorragoak, hirien goraldia, elizarekiko atxikimenduaren garapena eta nobleen nagusitasun soziala²¹.

1. Eraldatzen ari den espazioa

Erdi Aroko garapen oren funtsezko oinarria landa munduan dago. Kristandade Latindar osoan bezalaxe, VIII. eta IX. mende inguruan sortu bide ziren herrixkak, betiere parrokia-eliza bati atxikitako nekazariz eta abeltzainez osatutako erkidego egonkortzat ulertuta. Halaxe gertatu zen Zarautzen eta, bereziki, aspaldi hustutako Iromendiko San Pedron, non azken aldi egindako industeta-lanei esker, Goi Erdi Aroko iragan urruneko arrastoak aurkitu diren. XI. mendearen hasieran, lurraldeko herrixken sarea eratuta egon zitekeen jada, eta herrixka horietako zenbait hiri bihurtuko ziren geroago²².

Zaila da horren arrastoari jarraitzea idatzizko dokumentazioan. Antso VI.aren erregealdiaren amaierako urteetan, Iruñeko apezpikuak 1186-1193 aldi idatzitako dokumentu bat dago; garai hartan eman behar izan zen, antza, Donostiako forua, eta dokumentu horretan hainbat toponimo gipuzkoar aipatzen dira, kategoria geografikoa zehaztu gabe. Toponimo horietako gehienak Antso III.a Nagusiaren diploma baten faltsifikazio batean –1032. urte ingurukoa– ere agertzen dira, eta aurrekoaren garai bertsean egin izan daitekeen arren –XII. mendearen 80ko hamarkadan–, oraingoan «bailarak» -*vallibus*- direla aipatzen da. Gure ustez, herrixkak edo elkarren hurbileko herrixka multzoak liriateke. Horietako bi etorkizunean alkatetza nagusi izango ziren eta, Behe Erdi Aroan, errege-herrien landa-barrutiak eratu zituzten: Azeria eta Saiatz. Argitara atera dira orain Zizurkil, Errezil eta Goiatz. Agian aipamen horren atzean dago Iromendiko San Pedroren gorakada. Iraurgiren erreferentzia Urolako bailararen edo Azpeitia edo Azkoitia baino lehen zeuden herriguneen aipamentzat har li-

²¹ *Historia Compostelana*, II. lib., XX. Ikus, halaber: GARCÍA DE CORTÁZAR, *La sociedad guipuzcoana...*, *op. cit.*, 337-338 or.

²² ETXEZARRAGA ORTUONDO, I., San Pedro de Iromendi. II Campaña, *Arkeoikuska*, 13 (2014), 285-289 or.; San Pedro de Iromendi. III Campaña, *Arkeoikuska*, 14 (2015), 311-317 or.; San Pedro de Iromendi. IV Campaña, *Arkeoikuska*, 15 (2016), 306-311 or.

teke. Halaber, haietako zenbait, gerora hiribildu kategoria lortuko zuten kokagune aurre-urbanoak ziren: Hernani, jada Donostiatik argi eta garbi bereizitako populazio-gune gisa, eta Itziar, Deba hiribilduaren aurrekari historikoa. Azkenik, Oiartzun aipatzen denean, espazio konplexu bat izendatzen da, gerora, hiru zati egingo zena: izen bereko bailara, batetik, eta Errenteriako eta Hondarribiko hiribilduak, bestetik. Debagoienan, Leintzeko lurraldea zatikatzea eragin zuen prozesuarekin alderatu daiteke²³.

Herrixkarekin, eliza eratzen da, parrokia-antolamenduaren oinarri eta erkidego-bizitzaren funtsezko zentro gisa. Garai hartako joera nagusiari jarraikiz, Goi Erdi Aroan gutxi ziren artean, eragin-eremu zabala zuten eta zehaztasun gutxiko mugak. Denborarekin, gehiago sortu ziren, muga txikiagoak baina hobeto zehaztuak zituztela, eta erabilgarriagoak ziren espazioa kontrolatzeko tresna modura. Lehendik sortutako kokagune bati atxiki zitzaizkion zenbait; beste batzuek koherentzia eman zieten sakabanatutako espazioetan bizi ziren komunitateei. Arkeologia-lanari esker, Zarauzko Santa Maria La Real elizan bi tenplu txikiren aztarnak agertu dira, oinplano angeluzuzenekoak; zuhurtzia handiz, IX. eta X. mendeetako datak ezarri zaizkie, hurrenez hurren, izan ere, hiribildua jada sortuta zegoela, XIII. mendean eraiki zuten tenpluaren aurrekariak –bata bestearen atzetik– izan zirela uste baita. Ez dugu baztertu behar lehen aipatutako Iromendiko San Pedro horretan Goi Erdi Aroko tenplu bat egotea, 1100. urte inguruan eraikitakoaren aurretik. XI. mendean idatzitako iturrietan elizak aipatzen dira, halaber, Altzon –Olazabalgo Salbatore–, Mutrikun –Astigarribiako San Andres–, Bergarako *lurrean* –Aritzeta–, eta Donostian –Antigua auzoan–. XII. mendean, lehen aipatu ditugun gaskoi donostiarren bi parrokiak atera dira argitara –Santa Maria eta San Bizente–, baita Zaldibiakoa ere. Indusketa-kanpainetan, X. mendetik XIII. mendera bitarteko aztarnak agerian geratu dira Oiartzunen –Done Eztebe–, Irunen –Santa Elena–, Aian –San Pedro–, Tolosan –Done Eztebe–, Iruran –San Migel–, Getarian –San Martin eta San Salbatore–. Adibide hauetako zenbait aurrerago ere aipatuko ditugu berriro. Osatu gabe dagoen arren, zerrenda horrek gizartea antolatzeke zelula horien hazkunderako joera adierazten duela ulertu behar da. Eraikin horiei dagokienez, hasierako fase batean sinestunen tokiko erkidegoak izan zitezkeen sustatzaile, baina, denborarekin, ziurrenik goi-mailako nobleak ere hasiko ziren esku hartzen, kalitate handiagoko eraikuntza-materialak ordaintzeko eta lan-esku espezializatua erakartzeko ahalmena zuten. Ez zuten, ordea, eskuzabaltasunez egiten –aurrera-

²³ GOÑI, J., *Colección diplomática...*, *op. cit.*, 6 eta 378 zenbakidun dokumentuak; ikus, halaber: JIMENO ARANGUREN, R., eta PESCADOR MEDRANO, A., *Colección documental de Sancho Garcés III, el Mayor, rey de Pamplona (1004-1035)*, Iruñea: Nabarralde - Pamiela, 2003. Antso III.aren diplomaren faltsifikazioa egin zen garaia eta egoera ezagutzeko, BARRENA, E., *La formación*, 338-347 or.

go azalduko dugunez–, baizik eta gizartean nagusitasuna finkatzeko eta ondarea kudeatzeko borondateari jarraikiz²⁴.

Bien bitartean, bi apezpiku-botere, Iruñekoa eta Baionakoa, Gipuzkoako lurretan beren mugak markatzeko ahaleginetan ari dira, bereziki, XI. mendearen amaieratik. Zaila da prozesuaren jarraipena egitea, horri buruzko dokumentuak –erregearenak, elizbarrutikoak eta Aita Santuarenak– ez baitaude manipulaziotik libre. Ez da erraza, halaber, lapurtarren asmoak zenbaterainokoak ziren jakitea. Prozesuaren amaierako fasea, Donostiako forua eman zen garaiarekin bat datorrena, bi xedapenekin burutu zen. Lehenengoa 1186. urtetik 1193. urtera bitartekoa da eta bi egoitzen arteko akordioa ezartzen du; horri esker, Baionako Bernardo apezpikuak hainbat tokitako probetxuez baliatzeko aukera zuen, aldi baterako eta baldintzapean: besteak beste, Donostia eta goian aipatu dugun toponimoen zerrenda agertzen dira toki horien artean. Akordioa konpentsazio iragankor bat izan zitekeen Baionako apezpikuarentzat, bi prelatu sinatzaileetako bat hiltzean amaitzen baitzen ituna. Bigarren xedapena Zelestino III.ak 1194. urtean emandako bulda bat da, zeinak Lapurdiko egoitzari esleitzen baitzion *Otarzu* edo Oiartzun bailara, hau da, egungo Hondarribitik Erreteriarara arteko lurraldea. Donostia eta Gipuzkoaren zati handiena Iruñeko egoitzaren mende geratu ziren, behin betiko.

Jarduketa horien atzean, besteak beste, parrokia-errentak kontrolatzeko interesa ezkututzen da. Ziurrenik askoz lehenago ere kobratzen ziren arren, 1194ko bulda horrek Baionako apezpikutzaren diru-sarreraren artean sartzen zituen luberrien hamarrenak –landu berriak ziren lurretako uzten gainekoak– eta, horrek bere administraziopean zeuden Gipuzkoako lurretan, gutxienez, eragina izango zuen. Hori ulergarria litzateke hazkunde ekonomiko eta demografikoaren testuinguru batean. Era berean, Baionaren jarrerak zerikusia izan dezake gaskoiek Gipuzkoaren ipar-ekialdeko lurretara egindako zabalkundearekin, Donostiaren garapenaren oinarri den aldetik²⁵.

Apezpikutzaren dokumentazioan ez da ezer aipatzen Deba ibaiaren bailarari buruz –Itziarren aipamena alde batera utzita– eta isiltasun hori adierazgarria da; izan ere, ibai-ahoa kenduta, gainerakoa Arabako apezpikutzari esleitu zi-

²⁴ IBÁÑEZ ETXEBERRIA, A. (koord.), *Santa María la Real de Zarautz (País Vasco), continuidad y discontinuidad en la ocupación de la costa vasca entre los siglos V a.C. y XV d.C.*, Munibe, 27-Gehigarria (2011); SARASOLA, N., eta MORAZA, A., *Arqueología medieval en Gipuzkoa...*, op. cit., 91-136 or., 140-141 or.; CURIEL YARZA, I., *La parroquia en el País Vasco-cantábrico durante la Baja Edad Media* (c. 1350-1539), Bilbo: Universidad del País Vasco / Euskal Herriko Unibertsitatea, 2009, 73-100.

²⁵ GOÑI, J., *Colección diplomática...*, op. cit., 378 zk. dok.; MARTÍNEZ DÍEZ, G., *Guipúzcoa...*, op. cit., 29 zk. dok.

tzaion baina apezpikutzatza hori 1088. urtean desagertu zen, Calahorrakoak xurgatu izanaren ondorioz.

Kanpoko hainbat abadiak beren ondare-sareak zabaldu zituzten Gipuzkoako lurretan edo, gutxienez, ustiapen ekonomikorako eskubideak eskuratu zituzten; horretarako, mendeko zentroak sortu zituzten edo, lehendik zeudenak berenganatu zituzten. Gehienek Nafarroan eta Aragoi zuten egoitza nagusia, eta lurralde horietatik iristen ziren kultura eta erlijio arloko eraginak: Leireko San Salvatore, San Juan de la Peña –zuzenean edo Bizkaian zuen Gaztelugatxeko Doniene edo San Joan egoitzaren bitartez–, Irantzuko Andra Maria, San Migel in Excelsis edo Funeseko Santiago –gero Montearagoni atxikiko zitzaiena–. Eragin monastikoaren beste foku nagusia, zalantzarik gabe, Donemiliaga Kukulako abadia da. Monasterio garrantzitsuenei dagokienez, Gipuzkoako lurrak beren jabariaren kanpoaldeko eremuan zeuden baina horrek ez du esan nahi interesik ez zutenik.

Horrela, bada, XI. eta XII. mendeetan gazteluak agertu ziren. Hamar bat kontabilizatu dira, baina esan behar da eraikin xumeak zirela, beste lurralde batzuetakoekin alderatuz gero. Haietako batzuk zurezko egiturak ziren, muino baten gainean eraikiak, hala nola Galardin, Ordiziatik gertu. Zenbait kasutan, kokapena ikusita, kontrol politikorako eginkizuna argi eta garbi betetzen zutela pentsa daiteke, eta dokumentazioan berresten da eginkizun hori, batzuetan. Zalantzarik gabe, Aitzorrotzeko gazteluak –Eskoriatza– Arabaren eta Debagoienaren arteko komunikazioa zaintzen du, eta Antso VI.aren agindupeko tenenteen egoitza izan zen. Ausa –Ataun– eta Jentilbaratza –Zaldibia– Aralar mendilerroa zelatatzekeo lagungarri izan zitezkeen, Nafarroarekiko mugan. Beste aukera batzuk ere badira: populazio-guneen defentsa, mendiko abeltzaintza-bideen kontrola. Idatzitako lekukotzak urriak direnez, ezin dugu ziurtasunez jakin jaun nobleen boterearen egoitza izan ote ziren, eta, beraz, haietatik ordainarazpenak ezartzen ziren edo ez²⁶.

Aldaketa horien euskarri, produkzio-indarren garapena gertatu zela uste da, Donostiako foruan islatutako merkataritza-jarduera nabarmena ahalbidetuko luketen soberakinak sortzeko modukoa izateraino. José Ángel García de Cortázarrek abeltzaintzan –iturrietan bereziki behiak aipatzen dira– eta basogintzan jarduten zen espazio bat deskribatu zuen, eta labore jarduera arian-arian hedatzen ari zela adierazten zuten zantzuak ere hautematen dira. Gure ustez, hori ezinezkoa izango zatekeen laborantzako lur berriak irekitzeko ahalegina egin

²⁶ SARASOLA, N., eta MORAZA, A., *Arqueología medieval...*, *op. cit.*, 76-85 or.; ARAGÓN RUANO, Á., La evolución del hábitat y del poblamiento en el País Vasco durante las Edades Media y Moderna, *Domitia*, 12 (2011), 32. or.

gabe, goragoko luberrien hamarrenen aipamen horrek adieraz dezakeenez. Sagar-rondoa nonahi egotetik, baratzearekin eta mahastiarekin tartekatzeraz igaro zen. Dokumentuetan, merkataritzari buruzko berriak gutxi dira forua eman aurretik, baina landa-eremuan ere dirutan egindako transakzioak aipatzen dituzte²⁷.

Jada ezaguna dugun koadro hori osatu gabe geratuko litzateke beste bi jarduera ez bagenitu aintzat hartuko. Alde batetik, arrantza, portu gipuzkoarretako ekonomiaren hasierako motortzat jo izan dena. Bestetik, *haizeolak*, magaletan eta hezeguneetatik eta ur-korronteen sorburuetatik gertu kokatzen zirenak; arkeologia-kanpainak atera dute argitara jarduera horren dinamismoa. Arabarekin alderatuta, berriki arte atzeratuago zegoela uste zen jarduera horrek goraldia izan zuen, antza, X. mendetik aurrera²⁸.

2. Gizarte hierarkizatua

Dokumentazioan gizarte laikoaren goi-mailari buruzko zenbait albiste aurki daiteke. Tenentziak izatera iritsi ziren handikien zirkuluaz ari gara, zenbait kasutan, Nafarroako edo Gaztela eta Leongo errege-kurian parte hartzeraino –haiek edo haien ahaideak–. Baten bat Aragoi Garaikoa zela uste da –Gartzea Aznaretz–, beste batzuetan, mendebaldeko euskal jatorria zutela esan izan da –Orbita Aznaretz, Lope Enekoitz Bizkaiko jauna, Ladron eta Pedro Ladron–, edo nafarrak zirela –Eneko Oriz–. Ez dakigu ia ezertxo ere bakoitzak bere erregearen ordezkari izanik egindako justiziako eta gobernuko ekintzen gainean, ezta erregearekin zer nolako basailutza-lotura zuten ere. Pentsa liteke XI. eta XII. mendeetan feudalismoa garatzearekin batera, haien eskubideak areagotu egingo zirela, norik bere erregearen zerbitzuan, lurren, errenten eta soldaten gaineko *ohoreak* eta erantzukizunak baliatzeko garaian. Halaber, esan gabe doa Nafarroako, Aragoiko eta Gaztelako erregeen arteko gatazkak baliatzen zituztela ohorezko karguak lortzeko edo ondarea areagotzeko. Estrategia konplexuak eta aldakorak erabiltzen zituzten. Familia bereko kideak aurrez aurre zeuden bi erregeren zerbitzura egon zitezkeen. Bistakoak dira bi monasterio nagusiek izan zituzten harremanak: San Juan de la Peña monasterioari Gipuzkoako ekialdeko zatian sustraitzen lagundu zioten, eta Donemiliaga Kukula monasterioari, aldiz, lurraldearen mendebaldeko zatian zabaltzen.

²⁷ GARCÍA DE CORTÁZAR, J. Á., La sociedad guipuzcoana..., *op. cit.*, 297-304 or.

²⁸ ALBERDI LONBIDE, X. eta ETXEZARRAGA ORTUONDO, I., Proyecto de investigación de las ferrerías de monte o haizeolak en Gipuzkoa y Álava: avance de resultados, *Kobie, Eranskinak*, 13 (2014), 181-192 or.; FRANCO PÉREZ, F. J., ETXEZARRAGA ORTUONDO, I., eta ALBERDI LONBIDE, X., Los orígenes de la tecnología del hierro en el País Vasco: las ferrerías de monte o haizeolak, *Kobie. Paleontología Seriea*, 34 (2015), 267-282 or.

Era berean, jatorri nafar argia duten hainbat handikik ere lortu zuten Gipuzkoan ondarea eta eragina izatea, tenenteen zirkuluko kide izan gabe. XII. mendearen erdialdeko hamarkadetan Iruñeko arroan jatorria zuen Taxoareko Lope Enekoitz *seniorra* agertzen da. Taxoare herrixkako elizaren jabe izaki, Zaldibiaraino zabaldu zuen –noiztik?– bere ondarea. Arrazoiak ez dira ageri: erregearen dohaintza emandako zerbitzuengatik, herentzia edo ezkontza-eskubi-deak. Agian, Taxoareko Maria Enekoitz senitartekoa zuen; Abaltzisketan higiezinak baitzituen emakume hark²⁹.

Tokian-tokian beste noblezia bat zegoen, gipuzkoarra izatearen itxura handiagoa zuena. Antso jauna, esaterako; Bergaran higiezinak eta aziendak zituen eta haren ondare-ondasunetako bat tenplu baten kontrola zen. Haren kleroa-rekiko konexioak Gaztelugatxeko Doniene edo San Joan monasterio bizkaitar xumeraino iristen ziren: anaia bat zeukan han monje, on Zianna, denborarekin abade izango zena. Berriro ere ezintasun-aitortza egin beharrean gaude: ez daki-gu tokiko jauntxo horiek zer nolako basailutza- eta segizio-loturak zituzten, edo zuzenean erregearekin, edo handikien zirkuluarekin, zerbitzu militar, aholku eta babes betebeharrak tarteko³⁰.

Zalantza gutxi daude aristokrazia laiko horrek tokiko elizen gain zuten kontrolari dagokionez –aipatu berri dugu eliza horien hedapena–, baina zaila da zehaztea eliza propioak izateko erregimen hori ordurako nagusi zen ala ez. Badakigu egoera hori XI. eta XII. mendeetan gertatu zela, gutxienez, eta horren berri izan dugu, kasu gehienetan, eskubide horiek kanpoko abadia bati laga zitzaizkiolako: Olazabalgo San Salvatore tenplua, Astigarribiako San Andres, *Champayn* –gero Zaldibiako Fede Santua– eta Aritzetako San Migel. Lehenengo bi kasuetan, titularrak tenentziak dituzten handikien zirkulukoak dira –Gartzea Aznarez, Lope Enekoitz kondea eta bien emazteak–, hirugarren kasuan Nafarroako noblea da –Taxoareko Lope Enekoitz– eta laugarrenean, balizko noble gipuzkoar baten aurrean geundeke –aurretik aipatu dugun Antso–. Elizaz arduratuko diren apaizak hautatzeko eskubidea dute –beste instantzia batzuekin gatazkak izan arren–, eta susma daiteke elizak sortarazten zituen errenten zati bat jasotzen zutela. Kontrol horrek familia-ondarearen antolamenduan eta ku-deaketan zer nolako eginkizuna betetzen zuen zehaztu beharko litzateke. Badi-rudi eskubide horiek oinordetzan transmititzen zirela. Baina erregeak esku hartu

²⁹ GOÑI, J., *Colección diplomática...*, *op. cit.*, 186 eta 242 zenbakidun dokumentuak; JIMENO JURÍO, J. M.^a, *El Libro Rubro de Iranzu*, Iruñea: Aranzadi argitaletxea, 1970, 64 zenbakidun dokumentua.

³⁰ Soledad Tenaren ustez, Gipuzkoako noblezia nolabaiteko leinuen arabera antolatuta zegoen, baina ez da parekatzekoa, inondik ere, Frantziaren iparraldean XI. eta XII. mendeetan sortzen ari zen nobleziarekin; ikus: *La sociedad urbana*, 72-74 or.

behar zuen eliza propio haiek kanpoko monasterioei laga ahal izateko: Antso III.ak, Olazabalgo San Salbatoreren kasuan (1025), eta Alfontso VI.ak, Astigarri-biako San Andresenean (1091). Horrek zera adierazten du, nagusi laikoek erregearen dohaintza bidez eskuratu zituztela eskubideak eta, erregearen aldetik, lagapena ez zela erabatekoa izan.

1194. urtean, horrelako jardunbideak debekatzearren, Zelestino III.ak aipatu zuen bazirela hainbat eliza-onura eta hilerrri *iure hereditario* transmititzen zirenak Baionako elizbarrutian, eta horrek eragina izan zezakeen Gipuzkoako haren zatian, hau da, gero Hondarribiko artzapez-barrutia izan zen horretan. Tokiko nobleziak familia jakin batzuekin lotutako lurperatzeen eta parrokia-errenten banaketa kontrolatu nahi izan zutela –zenbateraino lortu ote zuten?– adieraziko luke horrek³¹.

Pertsonaia horiek elizen ganean zituzten eskubideak –jabetza izan zitekeen, edo zaindaritza-pribilegioren bat– Gipuzkoatik kanpora ere zabalduta zuden eta, zenbait kasutan, Iruñeko arrora eta Aragoi Garaira zabaltzen dira, eta beste zenbait kasutan Arabara eta Errioxara ere bai. Hor dugu Orbita Aznaretzen adibidea; lehenbizi, 1060. urtean, «Huula»ko monasterioa San Juan de la Peñari eman zioten Arabako *baroietako* bat izan zen; eta 1080. urtean, berriz, Harotik hurbileko San Migel Albanoko monasterioaren heren bat laga zion zenobio emiliarrari³².

Nobleen eta elizaren testuinguru horretan, idazlari profesional gipuzkoar baten lehen aipamen ziurra –eta luzaroan bakarra– agertzen zaigu. Comiz edo Gomiz de Urrari buruz ari gara; 1025. urtean, Olazabalgo tenpluaren dohaintzari buruzko dokumentua idatzi zuen edo idatzarazi zion bere zerbitzuko laguntzaile bati. Ez dugu informaziorik erabakitzeke Gartzea Aznaretz tenentearen zerbitzuko kapilau eta gramatikoa ote zen –Urra abizenak jatorri nafarra adieraz lezake–, edo eliza horretako kultuan jarduten zuten apaizetako bat³³.

XI. mendeko dokumentazioan soilik agertzen dira emakumeak negozio juridikoetan jarduten, Gipuzkoako lurraldeari dagokionez. Emakume horiek guztiak eliteen munduan mugitzen dira: Gaila edo Galga andrea –Gartzea Aznaretzen emaztea–, Blaskita andrea –aurreko bien alaba eta Antso Fortuñonesen emaztea– eta Tekla andrea, Lope Enekoitz kondearen emaztea. Emazteek senarrarekin bat-eginik jarduten dute edo, kasuren batean, nork bere kontura dohaintzak egiteko nahiz salerosketako egintzetan edo horiei dagozkien berrespenetan.

³¹ MARTÍNEZ DÍEZ, G., *Guipúzcoa...*, *op. cit.*, 29 zenbakidun dokumentua.

³² PESCADOR, A., *Tenentes...*, *op. cit.*, 119. or.; *Becerro Galicano Digital* [170. dok.] (www.ehu.eus/galicano/id170 - 2018/08/23).

³³ MARTÍNEZ DÍEZ, G., *Guipúzcoa...*, *op. cit.*, 6 zenbakidun dokumentua.

Uneren batean aldez aurreko negoziazioetan parte har zezaketen; esaterako, Te-kla andrea senarrarekin batera agertu zen Alfontso VI.aren aurrean Astigarribia-ko San Andres tenplua Donemiliagari lagatzeko prozesua (1091) arintzarren. Edo Gaila andrearen kasuan, elizan meza emateaz arduratzen den apaiza izenda-tzeko eskubidea baliatu zuen, eta eliza-agintariekin horri buruz negoziatu zuen. Era berean, XI. mendean, bederen, oinordetza-eskubide garrantzitsuak dituzte emakumeek, Blaskita andrearen kasuan, bezala. Kanpoko eliza-zentroak kon-trolatzen dituzte. Gaila andreak berak monasterio bat –«Luquedeng»eko Done-jakue– zuen jabetzan Iruñean 1048. urtera arte, eta aldi berean, bai hark eta bai Blaskita alabak eta Antso Fortuñones suhiak Binieseko Santa Eufemia elizaren patroitza zuten Jazetanian; hori zela eta, San Juan de la Peñako monasterioare-kin negoziazio konplexuak egin behar izan zituzten³⁴.

Jaurerriaren sorrera oso ezaguna da, Iruñeko erresumaren kasuan. Hainbat aztarnak funtzio publikoen eta funtzio horien ondoriozko ordainarazpenen pri-batizazioa gertatu zela pentsarazten dute Araban eta Bizkaian. Tenenteak beren karguaz balia zitezkeen eskubideak usurpatzeko edo errege-boterearen aurrean beren onibarrak babesten zituzten emakidak lortzeko. Horri dagokion adibiderik argiena da Diego Lopez Bizkaiko –eta, agian, Gipuzkoako– tenenteak 1110. ur-tean Urraka erreginarengandik lortu zuen pribilegioa. Emakida hari esker, haren sakabanatutako *hereditates*-ek immunitatea izango zuten zegozkien barruti guz-tietan, barrutia gobernatzeko kondea edo tenentea edonor zela ere. Ez dakigu prozesu hori zenbaterainokoa izan zen Gipuzkoan. XIII. mendetik aurrera, batik bat, sortzen hasi ziren herriguneetan errege-herriak nagusi zirela esan daiteke. Nolanahi ere, beti komeni izaten da galderak egitea. Errotu ote zen jaurerria hego-mendebaldeko muturrean bederen? Izan ere, lurralde haietan Gebaratarrek ezarri baitzuten beren nagusitasuna, denboraren poderioz³⁵.

Zein zen gizarte-maila apalagoen egoera? José Ángel García de Cortáza-rreren ustez, egintza juridikoetan ohorezko inolako titulurik gabe aipatzen ziren lekukoak ondasun-jabeak izan zitezkeen. Zerrenda horretan leudeke 1053. ur-tean egintza juridiko bat eratu zuten Ormaiztegiko Gomez Fortuñones, Lazkao-ko Iñigo Lopez eta Loinazko Nunuso Narriatez, baina egia da horietako zenbait

³⁴ MARTÍNEZ DÍEZ, G., *Guipúzcoa...*, *op. cit.*, 6, 8, 9, 10 eta 12 zenbakidun dokumentuak; *Bece-rrero Galicano Digital* [579. dok.] (www.ehu.es/galicano/id579) eta [581. dok.] (www.ehu.es/galicano/id581) 2018/08/17an kontsultatua).

³⁵ GARCÍA CAMINO, I., Origen y consolidación de la sociedad feudal en el País Vasco (siglos IX-XII), BARRUSO BARÉS, P. eta LEMA PUEYO, J. Á. (koord.), *Historia del País Vasco. Edad Me-dia (siglos V-XV)*, Donostia: Hiria Liburuak, 2004, 274-277 or.; RUIZ ALBI, I., *La reina doña Urraca (1109-1126). Cancillería y colección diplomática*, León: Centro de Estudio e Investigación San Isidoro, 2003, 8 zenbakidun dokumentua.

gipuzkoartzat hartzeak zalantza handiak sortzen dituela. Logika horri jarraikiz, 1025. urteko dohaintzan agertzen den Nunuso Narriatez ere sar genezake zerranda horretan³⁶. Bestalde, etsigarria da garai hartako gipuzkoarren lurrarekiko atxikimenduari buruzko zein berri gutxi dagoen jasota. Oraingo, ziurra bi baino ez dira, lurraldearen hego-mendebaldeko muturrean, Leintz Gatzagan. Han, Orbita Aznarez *seniorrak* herritar bat, Mames izenekoa, 1080. urtean, bere etxebizitzarekin eta, beraz, familiarekin, Donemiliagako monasterioari entregatu zion. Ez zen nekazaria, gatz-produkzioan jarduten zuela dirudi, langintza horretan parte hartzen zuen. Zazpi urte geroago, beste handiki batek, Galindok –Iñigo López kondearen semea– nekazari-morroi bat eman zion zenobio emiliarrari toki berean, berriro ere, bere familia-unitatearekin batera. Iturriak oso eskasak izaki, oso zaila da jakitea noblezia laikoarekiko mendetasun-egoera hori zenbateraino zegoen zabalduta lurraldean³⁷.

Pentsa daiteke horrelako egoera gehiago ere gertatu zirela lurraldean errotu ziren monasterioen jabariari atxikitako lurretan. Baliteke Leintz Gatzagan Donemiliagari emandako nekazari-morroiak ez izatea abadiak inguru hartan zituen bakarrak. Ez da baztertu behar horrelako egoeraren bat gertatu izana, noiz edo noiz, Astigarribiako abadiako biztanleen artean edo Donostiako hasierako *villa*-ko herritarren artean, Leireko monasterioari emana izan baitzen azken hori.

VIII. ONDORIOAK

Amaitzeko, azken gogoetak eta hainbat iradokizun aurkezteko unea iritsi da. Galderak gehiago dira ziurtasunak baino. Ez gara sartuko Goi Erdi Aroan, abiapuntu gisa, gizarte jentilizio bat zegoen edo ez zegoen ebatzi nahian, baina eskema horiek krisi argian eta atzeraldian daudela adierazten dute faktore guztiek. Espazio gero eta populatuago baterantz eta gizarte gero eta konplexuago, berdintasun gutxiagoko eta hierarkikoago baterantz zihoala pentsatu behar da. Horixe iradokitzen dute idatzitako lekukotzek eta, bereziki, aurkikuntza arkeologikoek, eta horixe ondoriozta daiteke auzo lurraldeekin alderatuta. Dena den, funtsezko hainbat gai itzalpean geratu dira, hala nola mundu feudalean oina-

³⁶ GARCÍA DE CORTÁZAR, J. Á., La sociedad guipuzcoana..., *op. cit.*, 306-307 or.; MARTÍNEZ DÍEZ, G., *Guipúzcoa...*, *op. cit.*, azterlaneko 51-55 or. eta 6 eta 11 zenbakidun dokumentuak.

³⁷ *Becerro Galicano Digital* [170. dok.] (www.ehu.es/galicano/id170 - 2018/08/16an kontsultatua) eta [577. dok.] (www.ehu.es/galicano/id577 - 2018/08/16an kontsultatua). Orain dela gutxi arte, antzeko kasutzat jo izan da 1141ean Berastegiko tokiren batean bi nekazari-morroirekin –Beraxa eta Orti Muñoz– egin zutena, baina, badirudi toki hori Uharte Arakil hiribilduaren jurisdikzioari dagokiola, Nafarroan: GARCÍA FERNÁNDEZ, E., Sociedad, poblamiento y poder en las fronteras de Navarra con Castilla en el Edad Media: las pueblas de Burunda y Araquil, *Anuario de Estudios Medievales*, 21 (1991), 41. or., 15. oharra.

rrizkoak diren erakundeei buruzkoak: basailutza- eta segizio-loturak, jauntxo nobleen sustraitzea eta nekazarien egoera juridikoa, besteak beste.

Gipuzkoa ez zegoen isolatuta. Gipuzkoako nobleak eta apaizak hainbat eliza-zentrori atxikita zeuden; ekialdera, Nafarroarekin eta Aragoi Garaiarekin zuten konexioa, eta hegoaldera eta mendebaldera Arabarekin, Bizkaiarekin eta Gaztelarekin. Konexio horiek boterearekin eta ondarearekin loturik daude, baina baita partzialki baino ezagutzen ez ditugun kultura- eta erlijio-eraginekin ere. Idazketa erabiltzea eta, idazketarekin batera, elizako latina zabaltzea –hizkuntza -testuingurua ia erabat euskalduna izanik– fenomeno horiekin loturik dago. Joan ote ziren nekazariak lurraldetik kanpora, hegoaldera? Hartu ote zuten parte kolonizazio- eta birpopulazte-prozesuetan? 943. urteko lekukotza batean –berretsiko balitz– joera horiek aipatzen badira ere, gai honetan zuhurtziaz jokatzeko komeni da. Hartu ote zuten parte gipuzkoarrek Nafarroako eta Gaztelako erregeen kanpaina militarretan, al Andaluseko mugan? Ez genuke aukera hori baztertu behar.

Harrigarria da Donostiako foruaren aberastasuna informazioari dagokionez, aurreko idazkietako informazio-urritasun muturrekoarekin alderatuta. Foru-testuan merkataritzaren eta hirigintzaren bat-bateko loraldiaren berri ematen da, Lapurdiko eta Akitaniako etorkinak etorri eta tokiko herritarrekin elkarreaginean hasi zirenean. Zilegi da pentsatzea hazkunde ekonomiko jarraituko aldi luze baten ondorioz sortu zela errege Jakitunaren diplomaren jasotzen den goraldia, nahiz eta guk aldi horren zati oso txikiak baino ez ditugun ezagutzen. Gutxienez, hazten ari den gizarte bat dela ziur esan dezakegu, garai hartako Kristandade Latindarraren «zabalkunde isilaren» barruan.

Gaskoiak eta lapurtarrak Gipuzkoan zergatik finkatu ziren jakin nahi izanez gero, berriro ere interpretazioetan ahalegindu beharko dugu. Dinastia-aldaketekin lotutako arrazoi politikoak baino gehiago, arrazoa izan daiteke Kantauri aldeko merkataritza oso erakargarria zela eta, batik bat, jatorrizko lurraldeetako gizartearen ezaugarriak eta bilakaera. Horren guztiaren ondorioak argiago daude mundu urbanoari eman zitzaion bultzada erabakigarriari dagokionez, bereziki, kostaldean. Ukronia praktikatu *–what if delakoa–*, litekeena da nabigatzaile eta merkataritza horien parte-hartzerik gabe Gipuzkoako hiribilduen gorakada XIII. mendearen erdialdera arte atzeratzea, Alfontso X.a Jakitunaren (1252-1284) garaira arte. Aldi berean, Akitaniako immigrazioak eta fenomeno horrek ekarri zuen dinamismo ekonomikoak mugak hobeto zehaztera bultzatu zituen hainbat botere, hala nola Baionako eta Iruñeko apezpikutzak. Horrek bultzatu zuen Antso VI.a Donostiako portua eta hiribildua indartzera eta, agian, Donostiaren oparotasuna akuilu ere izan zen Alfontso VIII.a Gipuzkoako lurraldeaz jabetzera bultzatzeko.

Azken batean, gai horietan gehiago sakondu nahi bada, eskura dauden iturri idatzietako informazioak –urriak dira eta ez dirudi nabarmen ugalduko dire-

nik– gurutzatu beharko dira; eta, batez ere, kanpaina arkeologikoetan aurrera egingen saiatu. He in bateraino antzeko ezaugarriak dituzten lurraldeekin –Bizkaia edo Kantabria– konparazio-azterketa bat egin beharko da. Espero dezagun galdera, metodo eta interpretazio berriak lagungarri izatea arlo honetan aurrera egiteko.

IX. BIBLIOGRAFIA

- ALBERDI LONBIDE, Xabier eta ETXEZARRAGA ORTUONDO, Iosu, Proyecto de investigación de las ferrerías de monte o haizeolak en Gipuzkoa y Álava: avance de resultados, *Kobie, Anejos*, 13 (2014), 181-192 or.
- ARAGÓN RUANO, Álvaro, La evolución del hábitat y del poblamiento en el País Vasco durante las Edades Media y Moderna, *Domitia*, 12 (2011), 21-52 or.
- BARRENA OSORO, Elena, *La formación histórica de Guipúzcoa. Transformaciones en la organización social de un territorio cantábrico durante la época altomedieval*, Donostia: Deustuko Unibertsitatea (Donostia), 1989.
- BISSON, Thomas N., *La crisis del siglo XII: el poder, la nobleza y los orígenes de la gobernación europea*, Bartzelona: Crítica, 2010.
- CANELLAS LÓPEZ, Ángel, *Colección diplomática de Sancho Ramírez*, Zaragoza: Real Sociedad Económica de Amigos del País, 1993.
- CURIEL YARZA, Iosu, *La parroquia en el País Vasco-cantábrico durante la Baja Edad Media (c. 1350-1539)*, Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea, 2009.
- ETXEZARRAGA ORTUONDO, Iosu, San Pedro de Iromendi. II Campaña, *Arkeoikuska*, 13 (2014), 285-289 or.
- San Pedro de Iromendi. III Campaña, *Arkeoikuska*, 14 (2015), 311-317 or.
- San Pedro de Iromendi. IV Campaña, *Arkeoikuska*, 15 (2016), 306-311 or.
- FORTÚN PÉREZ DE CIRIZA, Luis Javier, La quiebra de la soberanía navarra en Álava, Guipúzcoa y el Duranguesado (1199-1200), *Revista Internacional de los Estudios Vascos*, 45-2 (2000), 439-494 or.
- FRANCO PÉREZ, Francisco Javier; ETXEZARRAGA ORTUONDO, Iosu, eta ALBERDI LONBIDE, Xabier, Los orígenes de la tecnología del hierro en el País Vasco: las ferrerías de monte o haizeolak, *Kobie. Serie Paleoantropología*, 34 (2015), 267-282 or.
- GARCÍA CAMINO, Iñaki, Origen y consolidación de la sociedad feudal en el País Vasco (siglos IX-XII). BARRUSO BARÉS, Pedro eta LEMA PUEYO, José Ángel (koord.), *Historia del País Vasco. Edad Media (siglos V-XV)-en*, Donostia: Hiria Liburuak, 2004, 247-277 or.

GARCÍA DE CORTÁZAR, José Ángel, La sociedad guipuzcoana antes del fuero de San Sebastián. DÍAZ DE DURANA, José Ramón (ed.), *Investigaciones sobre historia medieval del País Vasco (1965-2005)*, Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea, 2005, 281-312 or.

-Una villa mercantil: 1180-1516. ARTOLA GALLEGO, Miguel (ed.), *Historia de Donostia-San Sebastián-en*, Donostia: Editorial Nerea, 2000, 13-86 or.

GARCÍA FERNÁNDEZ, Ernesto, Sociedad, poblamiento y poder en las fronteras de Navarra con Castilla en el Edad Media: las pueblas de Burunda y Araquil, *Anuario de Estudios Medievales*, 21 (1991), 41-69 or.

GONZÁLEZ GONZÁLEZ, Julio, *El reino de Castilla en época de Alfonso VIII*, t. II, Madril: CSIC, 1960.

GOÑI GAZTAMBIDE, José, *Colección diplomática de la catedral de Pamplona. Tomo I (829-1243)*, Iruñea: Nafarroako Gobernua, 1997.

Historia Compostelana, Falque Rey, Emma (editore eta itzultzailea), Los Berrocales del Jarama (Madril): Akal, 1994.

IBÁÑEZ ETXEBERRIA, Alex (koord.), *Santa María la Real de Zarautz (País Vasco), continuidad y discontinuidad en la ocupación de la costa vasca entre los siglos V a.C. y XV d.C.*, *Munibe*, 27-Gehigarria (2011).

JIMENO ARANGUREN, Roldán, eta PESCADOR MEDRANO, Aitor, *Colección documental de Sancho Garcés III, el Mayor, rey de Pamplona (1004-1035)*, Iruñea: Nabarralde - Pamiela, 2003.

JIMENO JURÍO, José María, *El Libro Rubro de Iranzu*, Iruñea: Editorial Aranzadi, 1970.

LACARRA DE MIGUEL, José María, *Historia política del reino de Navarra desde sus orígenes hasta su incorporación a Castilla. I y II*, Iruñea: Nafarroako Aurrezki Kutxa, 1972.

LACARRA DE MIGUEL, José María eta MARTÍN DUQUE, Ángel Juan, *Fueros de Navarra. Fueros derivados de Jaca I. Estella-San Sebastián*; Pamplona: Institución Príncipe de Viana, 1969, 28-31 or.

LARREA CONDE, J. J., *La Navarre du IV au XII siècle. Peuplement et société*, Paris - Bruxelles, De Boeck Université, 1998.

-La herencia vasca: acción política y arquitectura social en Vizcaya y Álava antes de su incorporación al reino de Alfonso VI. *Alfonso VI y su época I: los precedentes del reinado (966-1065)*, *Sahagún, León, 4 a 7 de septiembre de 2006* lanean, León: Leongo Unibertsitatea, 2007, 69-119 or.

LEMA PUEYO, José Ángel, Los orígenes medievales de San Sebastián: la época anterior al fuero de Sancho el Sabio. GÓMEZ PIÑEIRO, Francisco Javier,

- eta SÁEZ GARCÍA, Juan Antonio (koord.), *Geografía e Historia de Donostia -San Sebastián-*en, Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia, 1999, 56-60 or.
- De Ipuzkoa a la Hermandad de villas de Gipuzkoa (ss. VI-XV). ARAGÓN RUANO, Álvaro eta ECHEBERRIA AYLLÓN, Iñaki (koord.), *Síntesis de la Historia de Gipuzkoa*, Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia, 2017, 145-211 or.
- MAÑARICUA Y NUERE, Andrés E. de, Obispos de Álava, Guipúzcoa y Vizcaya hasta fines del siglo XI. *Obispos de Álava, Guipúzcoa y Vizcaya hasta la erección de la diócesis de Vitoria* lanean, Gasteiz: Seminario Diocesano, 1964.
- MARTÍN DUQUE, Ángel Juan, El fuero de San Sebastián: tradición, manuscritos y edición crítica. *Congreso: el fuero de San Sebastián y su época (San Sebastián 19-23 de enero de 1981) / Donostiako forua eta bere garaia (Donostia, 1981eko urtarrilaren 19tik 23ra)*, Donostia: Eusko Ikaskuntza, 1982, 3-25 or.
- Sancho VI de Navarra y el fuero de Vitoria. ARÓSTEGUI, P. (koord.), *Vitoria en la Edad Media*, Vitoria-Gasteiz, Gasteizko Udala, 1982, 283-295 or.
- Documentación medieval de Leire (siglos IX a XII)*, Iruñea: Nafarroako Foru Aldundia - Vianako Printzea Institutioa, 1983.
- MARTÍNEZ DÍEZ, Gonzalo: *Álava medieval. I*, Vitoria-Gasteiz: Diputación Foral de Álava, 1974.
- Guipúzcoa en los albores de su historia*, Donostia: Diputación Provincial de Guipúzcoa, 1975.
- ORELLA UNZUÉ, José Luis, Estudio jurídico comparativo de los fueros de San Sebastián, Estella, Vitoria y Logroño. *Congreso: el fuero de San Sebastián y su época (San Sebastián 19-23 de enero de 1981) / Donostiako forua eta bere garaia (Donostia, 1981eko urtarrilaren 19tik 23ra)* lanean, Donostia: Eusko Ikaskuntza, 1982, 255-300 or.
- Nacimiento de Guipúzcoa como tenencia navarra de frontera, *Lurralde: investigación y espacio*, 34 (2011), 189-217 or.
- PESCADOR MEDRANO, Aitor, Tenentes y tenencias del reino de Pamplona en Álava, Vizcaya, Guipúzcoa, La Rioja y Castilla (1004-1076), *Vasconia. Cuadernos de Historia-Geografía*, 29 (1999), 107-144 or.
- PETERSON, David, Primeras menciones a Guipúzcoa, *Fontes Linguae Vasconum: Studia et Documenta*, 97 (2004), 597-608 or.
- RUIZ ALBI, Irene, *La reina doña Urraca (1109-1126). Cancillería y colección diplomática*, León: Centro de Estudio e Investigación San Isidoro, 2003.
- SARASOLA ETXEGOIEN, Nerea, El poblamiento medieval de Gipuzkoa: revisión crítica del registro arqueológico, *Munibe (Antropología-Arkeologia)*, 61 (2010), 339-393 or.

SARASOLA ETXEGOIEN, Nerea eta MORAZA BAREA, Alfredo, *Arqueología medieval en Gipuzkoa*, Donostia / San Sebastián: Gipuzkoako Foru Al-
dunia, 2011.

TENA GARCÍA, Soledad, *La sociedad urbana en la Guipúzcoa costera medie-
val: San Sebastián, Rentería y Fuenterrabía (1200-1500)*, Donostia: Instituto
Doctor Camino de Historia Donostiarra, 1997.